



You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Przyczynowość jako zjawisko językowe w dwóch językach słowiańskich - rosyjskim i polskim

Author: Aleksandra Krawuczka

Citation style: Krawuczka Aleksandra. (2019). Przyczynowość jako zjawisko językowe w dwóch językach słowiańskich - rosyjskim i polskim. W: A. Banaszek-Szapowałowa (red.), "Słowiański krąg : słowo - myśl - obraz w tradycji i współczesności" (S. 141-153). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.



Uznanie autorstwa - Na tych samych warunkach - Licencja ta pozwala na kopiowanie, zmienianie, rozprowadzanie, przedstawianie i wykonywanie utworu tak długo, jak tylko na utwory zależne będzie udzielana taka sama licencja.



UNIwersytet ŚLĄSKI
W KATOWICACH



Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego



Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

ALEKSANDRA KRAWUCZKA
Uniwersytet Śląski w Katowicach

Przyczynowość jako zjawisko językowe w dwóch językach słowiańskich – rosyjskim i polskim

Przyczynowość jest jednym z podstawowych problemów filozofii, fizyki i mechaniki, ale może też być analizowana z punktu widzenia psychologii i logiki. Z omówienia interpretacji zjawiska przyczynowości w różnych kierunkach filozoficznych i częściowo w fizyce może wynikać niekiedy, że mimo wielu poglądów w tej kwestii w języku mimo wszystko dominuje naiwne, nienaukowe i „zdroworozsądkowe” pojmowanie przyczyny. Jest ono bardziej bliskie determinizmowi niż innym kierunkom filozofii i zakłada przyczynowo-skutkowy związek zjawisk, zdarzeń i stanów.

Natomiast jeżeli chodzi o sposoby przekazywania relacji przyczyny przy pomocy środków językowych, to zjawisko przyczynowości uważać należy bezwzględnie za „produkt” (wytwór, dzieło) konkretnego języka. Każdy bowiem naród w procesie poznawania świata wyróżniał, utrzymywał, rejestrował w języku najważniejsze dla niego właściwości i cechy zjawisk, a te u różnych narodów mogą być przecież różne.

Nawiązując do „zdroworozsądkowego” pojmowania przyczyny (oraz do teorii przypadków Luisa Hjelmsleva) można uzasadnić relacje przyczynowe podobieństwem do stosunków, które mają miejsce między przedmiotami w przestrzeni i które są wyrażane przy użyciu przypadków form gramatycznych (a czasem konstrukcji przyimkowych). Wydaje się, że kategorię przyczyny można byłoby zmieścić w ramach zjawisk świata przestrzennego i próbować ją zinterpretować przy pomocy lokalistycznej teorii przypadków.

Ma to swoje dodatkowe uzasadnienie w tym, że w języku z jednej strony dokonują się pewne uproszczenia i redukcje, z drugiej strony ma w nim miejsce antropomorficzna interpretacja zjawisk świata zewnętrznego (stąd „naiwny obraz świata”). Wskutek tego obraz świata jest postrzegany z perspektywy

człowieka: mamy zatem w przypadku przyczyny *przed* i *za* (a także rosyjskie *из-за*). Por. staropolskie: *Nie tam przed Szymkiem pokoja* (Kochanowski) ‘nie mam przez Szymka (z powodu Szymka) spokoju’ czy współczesne: *Wystarczy, że otworzysz konto w naszym banku, a za okazaniem niniejszego kuponu bezpłatnie otrzymasz kartę płatniczą* (ulotka reklamowa). *У Магомета было пятнадцать жен, но вовсе не из-за его непомерного счастолюбил, а из человечности* (Б. Акунин) ‘Mahomet miał piętnaście żon, ale bynajmniej nie z powodu jego nadmiernej potrzeby szczęścia, a z powodu człowieczeństwa (humanitaryzmu)’.

Przyczyna, jest jedną z podstawowych kategorii bytu. Układ „przyczyna-skutek” jest pewnym kompleksem. Inaczej mówiąc, jest to określone zdarzenie, które możemy sobie wyobrazić w sposób geometryczny oraz fizyczno-dynamiczny (ponieważ zachodzi w czasie, posiada ściśle odniesienie do czasu: przyczyna zawsze poprzedza skutek) jako zjawisko na linii oznaczonej dwoma punktami granicznymi A i B. Punkt wyjściowy A można identyfikować z przyczyną, będącą źródłem tego zdarzenia. Punkt końcowy B można traktować jako skutek. Między punktem A i B jest jeszcze określony potencjał traktowany jako cel (czyli przyczyna zdynamizowana bądź też skutek potencjalny).

Antropomorfizacja językowa kategorii przyczyny (*antropomorfizacja* – rodzaj przenośni polegającej na przypisywaniu cech ludzkich przyrodzie żywej i martwej), polega na zbliżeniu przyczyny do narzędzia. Rozumienie narzędzia związane jest z pojęciem kogoś, kto się nim posługuje, a więc z pojęciem działającego (działacza/agensa). W konsekwencji w przeniesieniu kategorii przyczyny na płaszczyznę widzenia ludzkiego element przyczynowy upodobnia się do narzędzia. Z tego powodu wynika bezpośrednio możliwość powiedzenia *człowiek zginął mieczem* ‘człowiek zginął od miecza [dlaczego, wskutek czego]’ na podobieństwo *on uderzył mieczem*.¹

Potraktowanie systemu w kategoriach „przyczyna-skutek” może stanowić uzasadnienie faktu, że w wielu językach przyczyna bywa wyrażana konstrukcjami przestrzennymi typu polskiego *od* (rosyjskie *от*) czy też *z* (rosyjskie *с* oraz *из*, a od niedawna, bo od XIX w., *из-за*): *szerniale od wilgoci pnie drzew – мне хочется кричать от стыда* ‘chce mi się krzyczeć ze wstydu’, *drzeć z podniecenia – голова закружилась с непривычки* ‘zakręciło się w głowie z braku przyzwyczajenia (ponieważ był nieprzyzwyczajony)’, *воровать из бедности* ‘kraść z biedy, z powodu biedy (ubóstwa)’, *голова разболелась из-за шампанского* ‘głowa rozboleła z powodu szampana, przez szampan, np. sprzedawczynię z powodu zaginięcia, rozbicia kilku butelek szampana), a nie: *od szampana*, co znaczyłoby, że ‘nadmiar wypitego szampana spowodował ból głowy’ (co w tym wypadku odpowiada rosyjskiemu *голова разболелась от шампанского*).

¹ Por. Z. КЕМПФ: *O sposobach językowego wyrażania przyczyny*. „Prace Filologiczne” 1972, T. 12, s. 309–310.

Mimo że przyczyna jest kategorią, która może być ujmowana w ramach teorii lokalistycznej (relacje przyczynowe są bliskie relacjom między przedmiotami w przestrzeni), to jednak trudno ją z tej teorii wyprowadzić w całości. Dlatego też w trakcie rozwoju omawianej kategorii i środków jej wyrażania umysł ludzki poszukiwał przyczyny zarówno w samym przedmiocie ulokowanym w przestrzeni, jak i w różnych miejscach względem niego. A zatem oprócz doszukiwania się przyczyny w przedmiocie, przyczyna była lokalizowana koło przedmiotu, przed przedmiotem, za przedmiotem, a nawet na przedmiocie, pod przedmiotem czy też w przestrzeni na wylot przedmiotu².

Przykłady umiejscowienia przyczyny: przed przedmiotem: *Chciał mówić, ale przed płaczem nie mógł* ‘z powodu płaczu nie mógł’; za przedmiotem: *jak za dotknięciem różdżki czarodziejskiej, судить за преступление* ‘sądzić za przestępstwo’, *ничего не слышать из-за шума* ‘nic nie słycać z powodu szumu’; na przedmiocie: *działać na rozkaz* czy rosyjskie *заболеть с горя* ‘rozchorować się ze zmartwienia’, *парень хлопнул со злости дверью* ‘chłopiec trzasnął drzwiami ze złości’ (przykłady rosyjskie wskazują na ulokowanie przyczyny jak gdyby na powierzchni przedmiotu – język polski w tym wypadku używa przyimka z, który oznacza zarówno wydobycie czegoś z wnętrza przedmiotu, jak też zdjęcie czegoś z jego powierzchni: *wyjąć z szafy* wobec *zjąć z szafy*, por. rosyjskie *взять книги из шкафа* ‘wziąć książki z wnętrza szafy’ oraz *снять чемодан со шкафа* ‘zdjąć walizkę z szafy – przed wykonaniem czynności walizka była na szafie, na jej górnej powierzchni’); pod przedmiotem: *gałęzie drgają pod najmniejszym podmuchem wiatru*³; w przestrzeni na wylot przedmiotu: *spóźnił się przez swoją głupotę, zagrożony przez zarastanie terenu* ‘zagrożony z powodu zarastania terenu’.

Najbliższe językowemu rozumieniu kausalności jest jego rozumienie filozoficzne. Przyczynowość w filozofii, to niezbędne przyczynowe uwarunkowanie zjawisk, przy którym jedno z nich jest przyczyną, a drugie – jego skutkiem. Przyczyna poprzedza skutek i jednocześnie go wywołuje; *Он умер от рака* ‘zmarł na raka (z powodu raka)’. Bywają i takie wypadki, kiedy przyczyna poprzedzająca skutek po jego wystąpieniu nie przestaje działać: nie ustępuje, lecz nieprzerwanie trwa: *Из-за гололедицы он ехал осторожно* ‘z powodu gołoledzi jechał ostrożnie’.

Spotykamy również takie sytuacje, kiedy dwie i więcej przyczyn mogą powodować jeden określony skutek bądź na odwrót – jedna przyczyna może powodować wystąpienie dwóch i więcej skutków. Por.: *Он занимался спортом не только потому, что это доставляло ему удовольствие, но и потому, что спорт укрепляет здоровье* ‘zajmował się sportem nie tylko dlatego, że dostar-

² Ibidem, s. 314.

³ A. PASOŃ: *Syntaktyczne sposoby wyrażania przyczyny w historii języka polskiego*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976, s. 26.

czało mu to zadowolenia, ale też dlatego, że sport wzmacnia zdrowie’ – zajmowanie się sportem (skutek) zostało spowodowane zarówno potrzebą zadowolenia (przyczyna pierwsza), jak i wzmocnienia zdrowia (przyczyna druga). Sytuacja odwrotna: *Практика является исходным и основой познания, потому что познание возникло на основе практики* ‘praktyka jest punktem wyjścia i podstawą poznania, ponieważ poznanie powstało na gruncie praktyki’ – praktyka (przyczyna) stanowi zarówno punkt wyjścia (skutek pierwszy), jak i podstawę poznania (skutek drugi)³.

Kauzalność gramatyczna (językowa) w odróżnieniu od przyczynowości filozoficznej włącza nie tylko niezbędne relacje przyczynowo-skutkowe, ale i zamiary subiektywne; *Он ушел, так как чувствовал себя лишним* ‘odszedł, ponieważ czuł się zbędny’⁴.

W literaturze językoznawczej, rozumienie przyczynowości bywa dwojakie – szerokie i wąskie. Zwolennicy szerokiej interpretacji kauzalności do stosunków przyczynowych zaliczają relacje przyczynowe właściwe (przyczyna ścisła): *Мария обудзила się* [dlaczego], ponieważ *Jan отворzył drzwi*, warunkowe; *В разие отворzenia drzwi przez Jana Мария обудзи się. Без отворения двери через Jana Мария не обудзи się* [pod jakim warunkiem obudzi się Maria; warunek jest to środek konieczny do zrealizowania zamierzonego celu i do osiągnięcia właściwego skutku]; przyzwolenia: *Мимо (навет) отворения двери через Jana Мария не обудзила się* [przyzwolenie jest to stan środków nie wystarczający do osiągnięcia zamierzonego celu, bądź do zapobieżenia niepożądanym skutkom]; skutkowe: *Jan отворzył двери и dlatego Мария обудзила się*, celowe: *Jan отворzył двери, żeby Мария обудзила się* [w jaki celu, po co; jako cel rozumie się ten zamierzony przyszły stan, który chcemy osiągnąć wykonując określoną czynność]⁵.

Mimo, że w literaturze polonistycznej i rusycystycznej przeważa traktowanie przyczynowości w sposób wąski (jako przyczyny właściwej, która powoduje określony skutek: relacja zatem jest dwustronna – przyczynowo-skutkowa), to jednak wyróżniane jest w niej mikropole: warunku, celu, stosunków przyczynowo-skutkowych, a także znaczenie przyzwolenia – w najnowszej literaturze rosyjskiej określanego jako „antylogizm” i rozumianego jako okoliczności nie wystarczające do osiągnięcia celu (*антилогизм*)⁶.

Szwedowa i Łopatin piszą na ten temat: «К сфере обусловленности в широком смысле слова относятся условные, причинные, уступительные отношения, а также отношения цели и следствия. Весь этот круг отношений предполагает такую зависимость ситуаций, при которой одна служит до-

⁴ Пор. И. ПЕТЕ: *Семантические типы причинных отношений в русском и немецком языках*. «Вестник Московского университета. Серия 9. Филология» 2004, s. 97–98.

⁵ Interpretacja znaczeń za: S. JODŁOWSKI: *Podstawy polskiej składni*. Warszawa 1976, s. 93–94.

⁶ А.Т. КРИВОНОСОВ: *Естественный язык и логика*. Москва–Нью-Йорк 1993.

статочным основанием для реализации другой. [...] В сфере обусловленности наиболее близкими друг к другу в функционально-смысловом плане являются условные и причинные отношения»⁷.

Jak wiadomo, każda nauka operuje pewnym zbiorem pojęć określanych mianem kategorii. Językoznawstwo również posługuje się właściwymi mu kategoriami. Do ściśle lingwistycznych kategorii np. w języku polskim zalicza się kategorię przypadku, części mowy, rodzaju gramatycznego, aspektu czasownika itd. Niektóre z wymienionych kategorii w określony sposób odzwierciedlają „wrażenia” użytkowników języka dotyczące zjawisk realnej rzeczywistości. Kategorie te dotyczą np. idei żywotności/nieżywotności, pojęcia liczby, przestrzeni (miejsca), czasu czy wreszcie przyczynowości. Językowy sposób wyrażenia kategorii przyczynowości w języku rosyjskim i polskim jest wyjątkowo złożony. Może to stanowić istotną przeszkodę m.in. w procesie opanowania środków wyrażania znaczenia przyczynowości danego języka przez cudzoziemca, co potwierdzają następujące wyrażenia rosyjskie (i ich polskie odpowiedniki):

похудеть от любви – schudnąć z miłości, od miłości, z powodu miłości, gdzie schudnięcie spowodowane jest miłością, miłość jest powodem schudnięcia; przyczyna tego stanu jest całkowicie niezależna od woli subiekta (przyczyną nie jest jego świadome działanie); *развестись из-за любви* – rozwieść się przez miłość, z miłości; tu przyczyną jest świadome działanie subiekta; *выстоять благодаря любви* – wytrzymać dzięki miłości; działanie subiekta spowodowane zostało przyczyną ocenianą przez niego samego pozytywnie⁸.

Rosyjskim konstrukcjom *красный от мороза* (znajdując się na dworze, na zewnątrz) oraz *красный с мороза* (po wejściu z zewnątrz do pomieszczenia, w pomieszczeniu) odpowiada tylko jedna polska konstrukcja *czerwony od mrozu*. Por.: *С игры, с катанья, с беганья, с морозу разгорелось у девушки лицо* (H. Некрасов) – względem: *от мороза. С холоду щеки горят* (A. Майков) – względem: *от холода*. Wynika z tego, że funkcjonalno-semantyczne pola przyczynowości w obu językach mają nie tylko złożoną strukturę i bogaty zasób środków formalnych, ale też mogą różnić się od siebie w określonych jego fragmentach.

Zarówno w filozofii, jak i w języku mówi się niekiedy o jednej tylko kategorii – „przyczyny/skutku”. W filozofii podstawę takiej interpretacji stanowi zasada związku przyczynowego dwóch zjawisk. Głosi ona, że każde zjawisko ma swoją przyczynę, czyli że między każdym zjawiskiem (skutkiem) a jakimś innym zjawiskiem (przyczyną) istnieje powiązanie (bardziej szczegółowo o związku przyczynowym będzie mowa niżej).

⁷ *Краткая русская грамматика*. Ред. Н.Ю. ШВЕДОВА, В.В. ЛОПАТИН. Москва. 1989, с. 564.

⁸ A. BOGUSŁAWSKI, S. KAROLAK: *Gramatyka rosyjska w ujęciu funkcjonalnym*. Warszawa 1973, s. 321.

W języku za punkt wyjścia do traktowania przyczyny i skutku jako określonej całości przyjmuje się przekonanie, że równorzędnym środkiem wyrażania relacji przyczynowo-skutkowych jest zdanie złożone, w którym element przyczyny i element skutkowy istnieją jako współzależne i przedstawione są w bardziej rozwiniętej postaci.

W zdaniu złożonym bezspójnikowym ustalenie relacji przyczyny i skutku jest z reguły wynikiem pewnej operacji myślowej (samo zjawisko przyczyny jako odrębna sytuacja, która powstała podczas obserwacji, nie jest tu dane): *Начался шторм – суда не вышли в море* ‘zaczął się sztorm – statki nie wyszły w morze’ oraz: *Суда не вышли в море: начался шторм* ‘statki nie wyszły w morze: zaczął się sztorm’. Językowe wskazanie na związek przyczynowy tych dwóch zdarzeń (sztormu i zachowania się statków) nie jest konieczne, ponieważ doświadczenie życiowe i wiedza umożliwiają jednoznaczne określenie tych dwóch zdarzeń, jako pozostających w związku przyczynowo-skutkowym. Szyk zdań pojedynczych komunikujących o tych zdarzeniach nie jest w takim wypadku istotny.

W zdaniu złożonym współrzędnie dla podkreślenia związku dwóch zdarzeń zaprezentowanych przez równoważne części współrzędne konstrukcji rosyjskiej użyty został spójnik *и*. Spójnik ten nie wyjawia właściwych relacji przyczyny i skutku, lecz jedynie na taki związek wskazuje, utrwalając przy tym określony szyk części: sytuacja pierwsza (rozpoczęcie sztormu) znajduje się w prepozycji, poprzedza sytuację drugą (statki nie wyszły w morze, pozostały w porcie). Por.: *Начался шторм, и суда не вышли в море.* – przy nieprawidłowym (w zasadzie niemożliwym) szyku: *Суда не вышли в море, и начался шторм.*

W zdaniu złożonym podrzędnie spójniki przyczynowe pozwalają na sygnalizowanie każdego z tych zdarzeń i ustalenie jego pozycji w danej sytuacji. Zmienia się status składniowy danej części zdania złożonego; z pozycji części nadrzędnej przechodzi ona do pozycji części podrzędnej. Wybór określonego spójnika jako środka sygnalizującego zdarzenie zależy od zamierzeń komunikatywnych mówiącego. Por.: *Так как начался шторм, суда не вышли в море.* – Ponieważ rozpoczął się sztorm, statki nie wyszły w morze. *Суда не вышли в море, потому что начался шторм.* – Statki nie wyszły w morze, gdyż rozpoczął się sztorm. *Начался шторм, и поэтому суда не вышли в море.* – Rozpoczął się sztorm i dlatego statki nie wyszły w morze. *Начался шторм, так что суда не вышли в море.* – Rozpoczął się sztorm, tak że (więc) statki nie wyszły w morze.

Zarówno w zdaniu złożonym współrzędnie, jak i w zdaniu złożonym podrzędnie o rozumieniu kierunku relacji decyduje w dużej mierze układ części (ma to oczywiście związek również z użyciem odpowiednich spójników i przyimków). Częściej jednak przyczynę i skutek rozpatruje się jako kategorie samodzielne, z czym trudno się zgodzić, ponieważ przyczyna ma rację bytu wtedy i tylko wtedy, kiedy istnieje skutek. W większości prac przyczyna i skutek traktowane są jako pewna dwudzielna jedność przyczynowo-skutkowa.

Semantyczna kategoria przyczyny jest zwykle traktowana jako jedność treści (znaczenia) i formalnych środków wyrażania tej treści. Istotą kategorii jest idea związku dwóch zjawisk, z których jedno jest przyczyną, a drugie skutkiem oraz istnienie w językach różnorodnych środków, które tę ideę przekazują. Środki te bywają niekiedy bardzo zróżnicowane i odnoszą się do zdania pojedynczego, zdania złożonego oraz tekstu. Mogą to być zarówno grupy imienne z przymikiem i bez przymika, przysłówki, imiesłowcy, frazeologizmy, jak też spójniki – przyczynowe i skutkowe (w ramach środków zdania złożonego).

Aby zrozumieć istotę relacji przyczynowej jako zjawiska językowego, znajdującego swoje odzwierciedlenie w dowolnym języku, należałoby wyjaśnić kwestię faktu, pewnego przedmiotu postrzegania zmysłowego, który Zenon Klemensiewicz określa jako „znaczenie stosunkowe”. Według niego, stanowi ono osiągnięty w dotychczasowym rozwoju umysłowym ludzkości wytwór myśli, która przyobiekła się w postać językową, „a w operacji wypowiedzienia wytwórczej kształtuje się w sensowne skupienie dwu- lub wielowyrazowe, w którym odbijają się dostrzeżone z postawy mówiącego różnorodne związki między komponentami odnośnego fragmentu rzeczywistości, ich wzajemne zależności”⁹.

Relacje przyczynowo-skutkowe występują w kilku wariantach. Według Zenona Klemensiewicza są następujące możliwości:

1. Człon przyczynowy występuje jako podrzędny wobec nadrzędnego członu skutkowego. Stosunek ten gramatycznie realizowany jest bądź jako związek z okolicznikiem przyczyny, np.: *Rozplakał się z żalu.* (żal stanowi przyczynę płaczu); bądź jako wypowiedzenie złożone z podrzędnym zdaniem okolicznikowym przyczyny, np.: *Puścił go od siebie, gdyż nie było wtedy innej rady.*, bądź jako imiesłowowy równoważnik zdania przyczynowego, np.: *Inni przybyć do koła nie chcieli, gardząc wezwaniem regimentarza.*
2. Człon skutkowy występuje jako podrzędny wobec nadrzędnego członu przyczynowego. Stosunek ten gramatycznie realizowany jest bądź jako związek z okolicznikiem skutku, np.: *Walczyli do upadłego.* (skutkiem walki jest wyczerpanie się wszelkich sił, koniec, ostatek); bądź jako wypowiedzenie złożone z podrzędnym zdaniem okolicznikowym skutkowym, np.: *Wczoraj z wieczora tak mnie bolało, że oka nie zmrużyłem.*, bądź jako wypowiedzenie złożone z podrzędnym zdaniem przydawkowym rezultatywnym, np.: *Po paru minutach głos zwiastujący koniec pauzy powitano z takim wrzaskiem, aż spłoszone chmury popędziły na zbity łeb.*, bądź jako imiesłowowy równoważnik zdania skutkowego, np.: *Parząc sobie wargi, chciwie zaczął pić.* Treść poprzednika przyczynowego zostaje ujęta w postaci warunku, to jest okoliczności, która „musi być założona lub spełniona, nim dojdzie do

⁹ Z. KLEMENSIEWICZ: *O znaczeniu strukturalnym struktur składniowych.* „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 1982, z. 39, s. 225.

skutku treść następnika”. Stosunek ten gramatycznie jest realizowany bądź jako związek z okolicznikiem warunku, np.: *W razie niepogody odłożymy wycieczkę do niedzieli.*, bądź jako wypowiedzenie złożone z podrzędnym zdaniem okolicznikowym warunkowym, np.: *Jeżeli dotrzymasz przysięgi na wieki, będziesz bratem moim. Chciałem ten sprzęt w dziedzictwie zostawić dla dzieci, jeślibym się ożenił.*, bądź jako imiesłowowy równoważnik zdania warunkowego, np.: *Chcąc poznać prawdziwą treść rzymskiego śródmieścia, nie wystarczy zajrzeć do arystokratycznych pałaców.*

3. Treść poprzednika przyczynowego zostaje ujęta jako „przyczyna niedostateczna do unicestwienia przeciwnego jej skutku następnika”. Stosunek ten gramatycznie realizowany jest bądź jako związek z okolicznikiem przyzwolenia, np.: *mimo równości wziął (tytuł markiza).*, bądź jako wypowiedzenie złożone z podrzędnym zdaniem okolicznikowym przyzwolenia, np.: *Słońce nadał szalało, choć minęło południe.*, bądź jako imiesłowowy równoważnik zdania przyzwalającego, np.: *Nie będąc zdolny do naśladowania, byłem przecież zdolny do miłości.*
4. Przyczyna jest ujęta jako motyw albo cel, to znaczy pożądaný, oczekiwany skutek czynności lub stanu. Stosunek ten jest realizowany gramatycznie bądź jako związek z okolicznikiem celu, np.: *Pójdziemy na koncert.*, bądź jako wypowiedzenie złożone z podrzędnym zdaniem okolicznikowym celu, np.: *Nauczycielka bacznie uważała, aby wszyscy zachowywali się przyzwoicie.*, bądź jako wypowiedzenie złożone z podrzędnym zdaniem przydawkowym celowym, np.: *[...] obskoczony Nerwa na nowo od przyszłych stronników nowego, już oczekiwanego cesarza, wołał doń o prędką przyjazd do Rzymu, nie tylko, aby władzę objął, ale żeby też prześladowcom starego cesarza dał swoją władzę uczuć*¹⁰.

Jak widać z powyższej klasyfikacji stosunku przyczynowo-skutkowego i jego możliwego ukształtowania językowego, nie wszystkie wyróżnione warianty stanowią „czystą” relację przyczynową: relacja taka realizowana jest bowiem jedynie w wariantach pierwszym.

W nowszej literaturze przedmiotu pojawia się pojęcie „relacji uwarunkowania” («отношения обусловленности»), które obejmuje semantykę i sposoby wyrażenia przyczyny, warunku, celu, skutku i przyzwolenia. Takie podejście do kauzalności proponowane jest w wydanej w 1996 r. pracy *Теория функциональной грамматики* (tom 6: *Локативность. Бытийность. Поссесивность. Обусловленность*). Jewtejew, autor rozdziału o uwarunkowaniu¹¹, łączy w ramach relacji uwarunkowania semantyczne pola przyczyny, warunku, celu, skutku, przyzwolenia.

¹⁰ Ibidem, s. 235–236.

¹¹ *Теория функциональной грамматики*. Т. 6: Локативность. Бытийность. Поссесивность. Обусловленность. Отв. ред. А.В. Бондарко. Санкт-Петербург 1996.

Połączenie pól uwarunkowania w ramach jednej grupy ma zarówno językowe, jak też pozajęzykowe uzasadnienie. Z pozajęzykowego (ekstralingwistycznego) punktu widzenia językowe kategorie przyczyny, skutku, warunku, celu i przyzwolenia mogą być rozpatrywane jako przejaw zdeterminowania zjawisk rzeczywistości, ich wzajemnego wpływu, uporządkowania względem siebie.

Mówiąc o specyfice znaczeń uwarunkowania, Jewtejew zauważa, że dane znaczenia odnoszą się do typu znaczeń nieprzedmiotowych (czyli np. abstrakcyjnych, predykatywnych). Grupy nominalne typu *из-за книги, из-за матери, из-за поезда* powinny być kwalifikowane jako ukryty (implicytny) sposób przekazania treści uwarunkowania.

Jednak w niektórych sytuacjach, związanych z naszą znajomością świata zewnętrznego, możemy z dużą dozą prawdopodobieństwa ustalić jedyną w danych warunkach przyczynę zdarzenia. Por.: *Мы опоздали на вокзал из-за дождя.*, gdzie ogólnym powodem spóźnienia był padający deszcz, który przeszkodził w realizacji zamierzenia (choć z powodu deszczu mógł np. spóźnić się lub nie przyjechać tramwaj czy w drogę na dworzec utrudniały potoki rwącej wody).

Z kolei jedno i to samo zdarzenie przy tych samych uczestnikach, lecz z różnymi grupami imiennymi, implikuje różne sytuacje. Zestawmy np. dwa fakty: „mam siostrę” oraz „mogę korzystać z bilardu poza kolejnością”. Użycie grupy *из-за* + dop. (*Мне из-за сестры во дворе очередь на бильярде уступают.*) powoduje pojawienie się znaczenia „sąsiedzi szanują moją siostrę i z szacunku pozwalają mi grać w bilard poza kolejnością”. Natomiast użycie grup z innymi przyimkami zmienia komunikowane znaczenie na ‘siostra poprosiła o coś’. Por.: *Благодаря сестре мне во дворе очередь на бильярде уступают.* (polskie *dzięki siostrze*). *По просьбе сестры мне во дворе очередь на бильярде уступают.* (polskie *na prośbę siostry*). *В результате вмешательства сестры мне во дворе очередь на бильярде уступают.* (polskie *rezultacie/w wyniku interwencji siostry*)¹².

Stwierdzenie nieprzedmiotowego charakteru znaczeń uwarunkowania nie okazuje się jednak wystarczające przy określeniu ich specyfiki. Chodzi bowiem o to, że takie wyrażenia sytuacyjne jak *он болеет* nie mogą być kwalifikowane jako wyznaczniki uwarunkowania. Stają się nimi dopiero pod warunkiem skorelowania z innymi wyrażeniami sytuacyjnymi: *он болеет – он не пришел*. Relacje, które powstają między tymi wyrażeniami, są relacjami niesymetrycznymi, jednokierunkowymi: *он болеет > (и поэтому) не пришел*, czy też: *он не пришел > (потому что) болеет*. Dane relacje mogą też być interpretowane w terminach podrzędności (składniowej). Niesymetryczność, ukierunkowanie znajdują wyraz w postaci determinantów (wyznaczników) gramatycznych, jakimi są spójniki typu *потому что, если* czy przyimki typu *из-за, несмотря на*.

¹² Por. M.В. ВСЕВОЛОВА: *К вопросу о методологиях – коммуникативного синтаксиса*. «Вестник Московского университета. Серия 9. Филология» 2005.

Specyfika semantycznego sposobu wyznaczania uwarunkowania jest tu do-
 syć istotna, ponieważ funkcję tę mogą pełnić spójniki i przyimki, które ozna-
 czają nie tylko funkcję, ale też jej konkretne odmiany: *по причине, вследствие, благодаря, по случаю, по поводу, с целью, при условии* i inne. Rolę spe-
 cyficznego wyznacznika (determinantu) mogą pełnić również wyrazy, które
 z formalnego punktu widzenia wyrazami pomocniczymi nie są, ponieważ peł-
 nią funkcję członów zdania, w tym funkcję członów głównych. Por.: *Причина
 остановки завода – авария в пятом цехе*¹³.

W literaturze przedmiotu (w tym również w gramatykach zestawianych języ-
 ków) zwykle wskazuje się na dwa zespoły środków językowych najczęściej wy-
 korzystywanych jako wykładniki znaczenia przyczynowości. Zalicza się do nich
 zazwyczaj formy przyimkowe rzeczowników (grupy imienne typu „przyimek +
 rzeczownik” jako człon podrzędny konstrukcji o znaczeniu przyczyny, np. *звива́я
 się з bóлу, почернѐть од дѣсzczów, усchną́ć з powоду suszy* itd.) oraz zdania
 złożone przyczyny z odpowiednimi spójnikami przyczynowo-skutkowymi.

Wszystkie wypadki użycia środków językowych należących do zespołów
 wyrażających znaczenie przyczyny (czyli grup nominalnych „przyimek + rze-
 czownik”) tworzą w ramach funkcjonalno-semantycznego pola przyczynowości
 odrębny system znaczeń, które tradycyjnie nazywa się kategorią przyczynowo-
 ści (kauzalności) imiennej. Zwykle analizę rozpoczyna się od skutkowego (kon-
 sekutynowego) członu konstrukcji przyczynowo-skutkowej (kompleksu przyczy-
 nowo-skutkowego). Konstrukcje tego typu można przyrównać do struktur, które
 w dydaktyce języków obcych nazywane są kolokacjami (lub syntagmami skon-
 wencjonalizowanymi). Kolokacja to zdolność leksemów do tworzenia mniej lub
 bardziej stałych związków semantyczno-syntagmatycznych z określonymi lek-
 semami (a także rezultat tej zdolności). Poszczególne kolokacje determinowane
 są systemem leksykalnym danego języka¹⁴.

Analizę konstrukcji przyczynowo-skutkowych rozpocząć należy od tego czło-
 nu konstrukcji, który przekazuje semantykę skutku. Takie działanie może być
 uzasadnione tym, że przyczyna i skutek stanowią w pierwszym rzędzie określoną
 całość logiczną. Skutkowy komponent konstrukcji jest ponadto głównym kom-
 ponentem gramatycznym zdania. Wyodrębnia się zwykle cztery duże fragmenty
 tego systemu, w których blok skutkowy może prezentować następujące sytuacje¹⁵:

1. Czynność i stosunek osoby (subiekta będącego osobą) względem tej czynno-
 ści: *Леонтъев вскрикнул от неожиданности.* (К. Паустовский) – gdzie
 wydanie okrzyku było skutkiem czegoś nieoczekiwanego, niespodziewanego.
2. Zdarzenia i zjawiska o charakterze społecznym lub zachodzące w świecie
 przyrody: *От ветра дрожали стекла и громыхала железная крыша.*

¹³ *Теория функциональной грамматики...*, s. 142–143.

¹⁴ A. SZULC: *Słownik dydaktyki języków obcych.* Warszawa 1994, s. 108–109.

¹⁵ Za: M.B. ВСЕВОЛОДОВА: *К вопросу...*, s. 7–8.

(А. Толстой) – gdzie drżenie szyb i dudnienie żelaznego dachu jest skutkiem wiatru, określone skutki powoduje wiatr.

3. Stan subiekty (sprawcy czynności) lub przedmioty: *Серый от старости деревянный дом приткнулся к склону оврага.* (К. Паустовский) – wygląd przedmioty (szarość) jest skutkiem upływu czasu.
4. Właściwości (cechy szczególne) subiekty lub przedmioty: *В сумерки вернулся Виктор, посиневший от холода и с разбитым носом.* (А. Толстой) – gdzie wygląd (zsinienie) subiekty jest skutkiem zimna, chłodu.

Z powyższych obserwacji wynika, że pojawienie się znaczenia uwarunkowania (w tym również znaczenia przyczyny – jako jednej z odmian relacji uwarunkowania) nie jest rezultatem obecności formalnego wyznacznika tej relacji, ale raczej wynikiem ustawienia konkretnych klas leksemów w określone schematy (modele, struktury), stanowiące przejaw (manifestację) pewnych sytuacji typowych.

Podsumowując, w rosyjskiej i polskiej tradycji gramatycznej przewagę ma traktowanie przyczynowości jako relacji dwustronnej, to jest przyczynowo – skutkowej: przyczyna właściwa powodująca określony skutek.

Specyfika językowa kategorii przyczynowości polega na tym, że może być ona wyrażona w tekście (w wypowiedzeniu) w sposób eksplicytny (jawny), to jest za pomocą specjalnych wykładników gramatycznych: przyimków lub spójników – może być w tekście obecna implicytnie (domyślnie, w sposób skryty, niejawny, uwikłany), czyli że związek przyczynowo – skutkowy może być wyprowadzany ze znaczeniowej, treściowej współzależności składników zdania lub kilku różnych zdań.

Bibliografia

- BOGUSŁAWSKI A., KAROLAK S.: *Gramatyka rosyjska w ujęciu funkcjonalnym*. Warszawa 1973.
- JODŁOWSKI S.: *Podstawy polskiej składni*. Warszawa 1976.
- КЕМПФ З.: *O sposobach językowego wyrażania przyczyny*. „Prace Filologiczne” 1972, T. 22, s. 309–317.
- КЛЕМЕСЬВИЧ З.: *O значении структурным структурами*. „Биuletyn Польского Товарищества Языковедения” 1982, z. 39.
- PASOŃ A.: *Syntaktyczne sposoby wyrażania przyczyny w historii języka polskiego*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976.
- SZULC A.: *Słownik dydaktyki języków obcych*. Warszawa 1994.
- ВСЕВОЛОДОВА М.В.: *К вопросу о методологиях коммуникативного синтаксиса*. «Вестник Московского университета. Серия 9. Филология» 2005.
- Краткая русская грамматика*. Ред. Н.Ю. ШВЕДОВА, В.В. ЛОПАТИН. Москва 1989.
- КРИВОНОСОВ А.Т.: *Естественный язык и логика*. Москва–Нью-Йорк 1993.
- ПЕТЕ И.: *Семантические типы причинных отношений в русском и немецком языках*. «Вестник Московского университета. Серия 9. Филология» 2004.
- Теория функциональной грамматики*. Т. 6: Локативность. Бытийность. Поссесивность. Обусловленность. Отв. ред. А.В. БОНДАРКО. Санкт-Петербург 1996, с. 142–143.

Александра Кравучка

Причинность как языковое явление в двух славянских языках – русском и польском

Задача настоящей статьи – представление причинности, которая является одной из основных проблем в философии, физике и механике, а также в психологии и логике. Передачу связи причины при помощи языковых средств, принято считать «произведением» конкретного языка. Самым близким языковому пониманию каузальности является философское понимание феномена – необходимая причинная обусловленность явлений, среди которых одно – причина, а второе – результат.

Равносильным средством выражения причинно-следственных отношений является сложное предложение, в котором элементы причины и результата существуют как взаимозависимые и представляются в развернутом виде.

Семантическая категория причины обычно трактуется как единство сути (значения) и формальных средств ее выражения. Суть этой категории заключается в идее связи двух явлений, среди которых первое – причина, а второе – результат, как и присутствие в языках разнообразных средств, которые эту же идею передают. Это могут быть именные группы с предлогом и без него, наречия, фразеологизмы, как и союзы – причины и последствия. История вопроса указывает обычно два языковых фактора, составляющих весьма частые показатели значения причинности. Все случаи применения языковых средств принадлежащих к факторам, выражающим значение причины (номинативных групп «предлог + имя существительное») образуют отдельную систему значений в рамках функционально-семантического поля причинности, которую традиционно принято называть категорией причинности (именной каузальности).

Ключевые слова: категория причинности, причинность, результат, польский язык, русский язык

Aleksandra Krawuczka

Causality as a language phenomenon in two Slavic languages: Russian and Polish

The major objective of this article is to present causality, which is one of the basic problems in philosophy, physics, mechanics, as well as in psychology and logic. The expression of the relation of causality by linguistic means should be considered as a “product” of an individual language. The closest to the linguistic meaning of causality is the philosophical understanding of the phenomenon, i.e. a necessary causal conditioning of phenomena, where one of them is the cause and the other – the effect. An equal means of expressing cause and effect relationships is a complex sentence in which the elements of cause and effect exist as interdependent and are presented in a developed form. The semantic category of cause is usually treated as the unity of the content (meaning) and formal means of expression. The essence of this category is the idea of the relationship between two phenomena, one of which is the cause and the other the effect and the presence of various means that communicate this idea in particular languages. These can be nominal groups with or without a preposition, adverbs, phraseological units, as well as conjunctions of cause and effect. The relevant literature usually points to two sets of linguistic means that are the most common exponents of causality. All cases involving the use of linguistic

means belonging to forms expressing the meaning of cause (i.e. the “preposition + noun” nominal groups) form a separate system of meanings within the functional-semantic field of causality, which is traditionally called the category of causality (nominal causality).

Key words: category of causality, cause, effect, Polish language, Russian language.